

Національний музей
історії України

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ
ПРАЦЬ

20 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
УКРАЇНИ

УДК 94(477)(06)
ББК 63.3(4Укр)я43
Т32

Редакційна колегія:
Ніна Ковтанюк (науковий редактор)
Лариса Нестерук (відповідальний секретар),
Тетяна Радугіна, Марина Стрельник, Ольга Федотова,
Людмила Строкова

Редактор Юрій ОЛІЙНИК

Т32 Тематичний збірник наукових праць. – К. : Такі справи, 2010. – с. 352 : іл.

ISBN 978-966-7208-65-3

У збірнику зміщені наукові статті співробітників Національного музею історії України з питань історії України, досліджень музейних колекцій та окремих пам'яток із збірок музею.

Розрахована на істориків, археологів, краєзнавців, музейників, широкий загал шанувальників історії.

УДК 94(477)(06)
ББК 63.3(4Укр)я43

ISBN 978-966-7208-65-3

© Національний музей історії України, 2010

Література:

- 1 **Продовження.** Див.: *Зразок З.О.* Монетні скарби першої половини XVII ст. з території Правобережної України (сучасна територія Київської та Житомирської областей). Виступ на музейній науково-практичній конференції 2009 р.
- 2 Университетские известия. – Киев, 1866, октябрь, ноябрь, декабрь; – К.Ф. Стришкевич. Клады, рассмотренные в минц-кабинете университета Св. Владимира с 1838 по 1866 год; та К.Ф. Стришкевич. Клады, рассмотренные в минц-кабинете университета Св. Владимира в 1866 году // Университетские известия. – Киев, 1867, октябрь.
- 3 ГИАУ, Ф. 832, оп. 1, од. зб. 31, арк. 55.
- 4 *Данилевич В.Е.* Монетные клады минц-кабинета университета Св. Владимира // Университетские известия. – К., 1892. № 5.
- 5 *Беляшевский Н.* Монетные клады Киевской губернии. – К., 1889.
- 6 Археологическая карта Киевской губернии. Составлена В. Антоновичем – М., 1895; Археологическая карта Волынской губернии. Составлена В. Антоновичем – Труды XI археологического съезда – Т. I. – М., 1901.
- 7 *Сецинский О.* Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. I.
- 8 ЦДІАУ у м. Києві. Фонд 442. Справи канцелярії Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора (1796–1916 рр.).
- 9 ЦДІАУ у м. Києві. Фонд 707. Фонд Університету Св. Володимира
- 10 ЦДІАУ у м. Києві. Фонд 127. Фонд Київської духовної консисторії та Церковно-археологічного музею при ній.; Архів ВУАКУ, 1931 р. (спр. 400) (зберігається в Інституті археології НАНУ).
- 11 ЦДІАУ у м. Києві. Фонд 128. Фонд Києво-Печерської лаври.
- 12 ІА НАКУ. Спр. 400 зберігається в Інституті археології НАНУ. Архів ВУАК.
- 13 Архів вищих органів влади і органів державного управління. Ф. 1, оп. 1, сп. 37. Матеріали до теми «Монети и денежный счет на Левобережной Украине в XVII в.», 1939 г. 178 арк.
- 14 Vossberg. Munzgeschichite der Stadt Elbing. – Berlin, 1844.
- 15 *Антонович.* АККГ – С. 87
- 16 *Kotlar M.* – S. 171. – № 717.
- 17 Кременецький р-н (№ 169), Нузел (№92), Волохи (№ 193), Кам'янець-Подільський р-н (№ 205), Ставище (№ 226), Тихомль (№229), Іваничі (№ 118), Бондурівка (№ 6), Степанки (№ 63), Чигирин I (№ 307).
- 18 *А. Єршов.* До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. // ЗІС ВУАН – Т. 32 – К., 1929.
- 19 *В.Н. Рябцевич.* Шотландские монеты первой половины XVII в. в кладах Белоруссии и соседних районов // НИЭ, 1963 – Т. IV – С. 254.
- 20 Там само – С. 257.

Романовська Т.Ю.
Савченко Т.М.

«Циц товариства, що зберігають ранок в Слизаветграді» з колекції Музею історичних коштовностей України

У 1754 році на місці теперішнього Кіровограда була фортеця Святої Єлизавети, яка незабаром стала центром правління тогочасної Нової Сербії. У 1765 році фортеця стала провінційним містом Новоросійської губернії¹.

Перші поселенці єврейського походження почали з'являтися в Слизаветграді вже через кілька років після заснування фортеці Святої Єлизавети, яка поклатала початок місту². Спочатку це були купці. Але вже після 1772 р. до міста почали переселятися і міщани-євреї. У 1791 р. Слизаветград входить до так званої смуги осілості, «черты еврейской оседлости»³, і переселення євреїв до міста поступово набуває масового характеру. В опису міста 1796 р. значиться, що на цей час тут мешкало вже 423 єврея.

«В 1806 году тридцать шесть еврейских семей из Могилевской губернии попросили переселить их в Новороссийский край для занятия земледелием. Следом за ними с той же просьбой обратились к правительству евреи Витебской, Черниговской и Подольской губерний – около семи тысяч человек... распространились слухи о «благодатной Новороссии» и о больших ссудах и льготах, которые получают там колонисты. Теперь уже многие видели в этом спасение от беды, связывали с Новороссией свои надежды...»⁴.

У XIX – на початку XX ст. в Слизаветграді відбувається бурхливий ріст єврейського населення. Відповідно до ревізії, на 12 грудня 1859 р., в місті мешкало 2323 євреї, тобто кожний третій міщанин був євреєм. А вже у 1865 р. 20% населення склали євреї, у місті значилося 10 єврейських синагог і молитовних будинків. У деяких джерелах середини XIX століття згадується три дерев'яні синагоги та єврейська богадільня на 20 осіб, при якій невдовзі було організовано лазарет. А також молитовна школа єврейської громади, де у 1844 р. навчалось 140 учнів.

У Слизаветграді євреї створили свої органи міського самоврядування. Кагал виконував духовні, загальноосвітні та фіс-

кально-адміністративні функції. Крім кагалу, у 1832 р. існувала в Єлизаветграді єврейська реміснича управа як орган самоврядування цехових ремісників. Створювались і тимчасові органи. У 1848 році поряд з християнським було створено і єврейський комітет для протистояння епідемії холери.

У 1837 р. в Єлизаветграді було запроваджено коробочний збір, тобто сукупність кількох податків, прямих та непрямих, для єврейського населення.

У 1850 р. по місту було оголошено розпорядження про зміну євреями одягу та про стягування з них встановленого податку за носіння одягу минулих часів. З євреїв стягували свічковий податок (зі свічок, що запалювались євреями у п'ятницю ввечері під час зустрічі «цариці-суботи») та податок з друкарень за друкування книг єврейською мовою.

У тому ж 1850 р. в Єлизаветграді оголошено розпорядження про відведення місць євреям під забудову виключно в окремих кварталах. Таким чином, як і в багатьох інших містах смуги осілості, створювалось своєрідне гетто.

На середину ХІХ століття в Єлизаветграді було 13 першорядних та 7 другорядних хедерів (початкових шкіл). У 1851 р. було відкрито перше, а в 1890-х роках друге державне єврейське училище. Першорядну Талмуд-Тору (безкоштовна школа для безпритульних і найбідніших дітей) було відкрито у вересні 1858 р.

У ХІХ ст. Єлизаветград стає одним з центрів єврейської діаспори на теренах Російської імперії. Саме до цього періоду належать унікальні пам'ятки іудаїки, що походять з Єлизаветграда.

В унікальній колекції єврейського мистецтва Музею історичних коштовностей України представлені три рідкісні вироби – щити до Тори, подаровані єврейським громадам Єлизаветграда, про що свідчать написи (МКУ. ДМ-2100, ДМ-2128⁵, ДМ-2132) (рис.1). Унікальні предмети іудаїки ХІХ століття з Єлизаветграда – це один доказ відомої тези: «Тільки там, де довгий час були передумови для культурної та господарської діяльності, з'явився ґрунт для виробництва сакральних предметів».

Два елизаветградські Торашилди, відповідно до написів, були зроблені на замовлення общин (ДМ-2100, ДМ-2132)⁶, а один (ДМ-2128)⁷ – персональна пожертва.

Особливої уваги заслуговує щит Тори ДМ-2100, на якому один з написів івритом свідчить про те, що цей щит належав

Рис. 1. Щит Тори з Єлизаветграда. ДМ-2100

громаді «Шомрім ла бокер», тобто тим, «хто зберігає ранок».

Насичений змістовний ряд елизаветградського Торашилду розширює читання його художніх образів (рослинні мотиви, архітектурні елементи, зображення птахів, левів) і написів за межі декоративного простору. Тут доцільно нагадати слова ви-

датного вченого, мистецтвознавця Данила Михайловича Щербаківського про те, що в мистецтвознавстві слід уникати літературних методів, самому навчитися виходити з матеріалу, з самих предметів, «щоб розуміти предмет, необхідно знати його життєвий зміст, його роль в побуті народу»⁸.

Щит срібний, чотирикутний, аркоподібний вгорі, вздовж країв обрамлений смугою рельєфного перлинника. Декоративний простір зроблений у техніці карбування середнього рельєфу. У центрі щита – зображення Скрижалів з 10 заповідями, що вигравірувані івритом. Над Скрижалями – карбована корона (стилізація корони дворянського типу⁹). Вгорі над короною – карбоване зображення орла з розкритими крилами, довгою (більше схожою на лебедину) шиєю, головою, яка дзьобом торкається лап. Під скрижалями – прямокутна ніша (пенал) з гладкими стінками, зверху кайма зі стилізованих листочків аканту. На жаль, не збереглися платівки з назвами свят. Під нішею – випуклий еліпс, на поверхні якого напис івритом, а ліворуч та праворуч – фланкуючі леви, які стоять у профіль на задніх лапах, з розкритими пащами та висунутими язиками, з S-подібно загнутими хвостами; передніми лапами вони підтримують еліпс, морди повернені від середини. Скрижалі фланкують фантастичні тварини з головами птахів, розкритими великими крилами догори, тулубами та лапами, схожими на ведмежі; вони зображені в профіль, стоять на задніх лапах, передніми тримають Скрижалі, голови повернуті до середини. Ліворуч та праворуч, вздовж бокових країв, колони (фусты), стовбури яких прикрашені чотирма п'ятипелюстковими квітками з мініатюрними листочками, а капітелі утворені двома стилізованими лілеями з паростками. Шість смужок з плетених ланцюжків утворюють бази колон. На звороті щита є два кільця для підвішування ланцюжка, який відсутній. Ми не знаємо ім'я майстра, адже на виробі відсутні будь-які клейма. Проте органічно поєднані з насиченим композиційним декором дуже цікаві гравіровані написи івритом мають достатню інформацію, яка значною мірою компенсує відсутність клейм. Напис в еліпсі: «Ця цец належить товариству тих, хто зберігає ранок, яке знаходиться в Єлисаветграді. 5620 (1860) рік». Напис свідчить про те, що цей щит Тори був зроблений на замовлення єврейської громади, члени якої читали Псалтир, тобто Книгу Псалмів¹⁰. Як відомо, цар Давид написав найбільшу кількість псалмів (понад 80). У псалмі 118, вірші 147-148 читаємо: «Предваряю рассвет и взываю; на слово Твое уповаю.

Очи мои предваряют утреннюю стражу, чтобы мне углубляться в слово Твое»¹¹. Не лише вночі, а й на світанку «прежде даже восхождения солнца предварял Давид утро поучением словес Божиих, хотя был и царь»¹². За Талмудом, читання псалмів під час молитви вважається проявом глибокого особистого благочестя, що стало основою для включення псалмів в обов'язкову літургію. Читання псалмів не обмежується богослужінням.

Богобоязливі люди, за звичаєм, читають всю книгу Псалмів. З цією метою створювалися спеціальні товариства¹³. У Скінії, а потім в Єрусалимському Храмі спів псалмів був частиною храмового ритуалу. Псалми виконувалися під акомпанемент музичних інструментів (на відміну від сучасного Богослужіння, в якому їх виконують, як правило, а капелла).

Як відомо, Торашилди належать до традиційного кола предметів, що супроводжували синагогальну дію з сувоєм Тори. Це були прикраси, які мали особливу функцію: сприяти швидкому знаходженню певного місця у Торі, де мова йшла про певні свята. Саме тому Торашилди мали пенали спеціального призначення, в яких були платівки з назвами свят: Субота, Песах, Йом-Кипур, Рош-ха-Шана, Шавуот та ін. Але дарування синагогам щитів до Тори, як і інших прикрас для сувою, було відлунням виконання євреями наказів Господніх, про які йде мова у біблійній книзі Вихід 35:1-22:¹⁴ «І зібрав Мойсей усю громаду Ізраїлевих синів, та й промовив до них: «Ось ті речі, що Господь наказав їм чинити. Шість день буде робитися праця, а дня сьомого буде вам свято, - субота спочинку від праці, для Господа. Кожен, хто робитиме працю в нім, буде забитий! Не розпалите огню за суботнього дня по всіх ваших осадах... Господь наказав, говорячи: візьміть від себе приношення для Господа. Кожен за щедрим серцем своїм принесе його, приношення Господові: золото, і срібло, і мідь, і блакить, і пурпур... і акаційні дерева, і оливу на освітлення, і пахоці на оливу помазання, та пахоців на кадило, і каміння оніксове, і каміння на оправу до ефоду й до нагрудника. А кожен із вас мудросердний прийде та зробить, що наказав Господь: скинію внутрішню та її намета зовнішнього, і покриття її... і шати службові на служіння в святині, священні шати для священика Аарона, та шати синів його на священнослужіння. І приходили кожен чоловік, кого вело серце його, і кожен, кого дух його чинив щедрим, і приносили приношення Господеві для роботи скинії заповіту, і на кожну працю його, і на священні шати... Ізраїлеві сини приносили добровільний дар для Господа». Символічний

Рис. 2. Щит Тори з Єлизаветграда. ДМ-2128

ряд зображень на єлизаветградському щиті відображає найважливіші положення віровчення і свідчить про глибинну мудрість майстра, який його зробив, він нагадує біблійного майстра Бецал'їла та його помічників, про яких йде мова у

Рис. 3. Щит Тори з Єлизаветграда. ДМ-2132

Біблії: «І наповнив його Духом Божим, мудрістю, розумуванням, і знанням, і здібністю до всякої роботи на обмислення мистецьке, на роботу в золоті, і в сріблі...» (Книга Вихід 36:30-32)¹⁵. Кожен елемент у декоративному просторі щита

має підставу у Торі. Дві колони вздовж боків нагадують про Єрусалимський Храм, побудований царем Соломоном Господові: «І він відлив два мідяні стовпи... і зробив він дві маковиці..., а маковиці, що на верху тих стовпів, були зроблені як лілеї... І поставив він ті стовпи до притвору храму. І поставив він правого стовпа, і назвав ім'я йому: Яхін; і поставив стовпа лівого, і назвав ім'я йому: Боаз» (Перша Книга Царів 7: 15-22)¹⁶. Зрозуміло, що зображені у центрі Скрижалі Заповіту нагадують про Божі накази: «І промовив Господь до Мойсея: «Витиши собі дві кам'яні таблиці... І написав на таблицях слова Заповіту, –Десять Заповідей.» (Книга Вихід 34:1-28)¹⁷. Цікаві зображення фантастичних істот, які фланкують Скрижалі, на нашу думку, є символічним зображенням людей, які виконують Заповіді Господні – Заповіді життя. Голова орла нагадує про розум, крила на ведмежому тулубі про людей, що завдяки виконанню Господніх заповітів, немов птахи у небі, ідуть по життю. Саме тут доцільно навести слова царя Давида з сімнадцятої кафізми Псалтиря: «... я углубляюсь в откровения Твои. Я видел предел всякого совершенства, но Твоя заповедь безмерно обширна. Как люблю я закон Твой! Весь день размышляю о нем. Заповедью Твоею Ты соделал меня мудрее врагов моих, ибо она всегда со мною. Я стал разумнее всех учителей моих, ибо размышляю об откровениях Твоих. Я сведущ более старцев, ибо повеления Твои храню. От всякого злого пути удерживаю ноги мои, чтобы хранить слово Твое; от судов Твоих не уклоняюсь, ибо Ты научаешь меня. Как сладки гортани моей слова Твои! Лучше меда устам моим. Повелениями Твоими я вразумлен; потому ненавижу всякий путь лжи. Слово Твое - светильник ноге моей и свет стезе моей. Я клялся хранить праведные суды Твои, и исполню» (Псалтирь 118:95-106)¹⁸. «Давид все приписывает божественной благодати. Преданность заповедям отгоняет слепоту от очей ума и умудряет человека против козней врагов видимых и невидимых (Златоуст, Феофан). Благодать восполняет зрелость и мудрость старческая делается достоянием нестарого летами, ибо возраст старости - житие нескверное (Премудр. 4, 9). Давид стремился угождать Богу усердным исполнением заповедей Его, зная, что в злохудожную душу не входит премудрость (Премудр.1, 14). Сладость слова Писания сравнивает с медом только потому, что у нас нет ничего слаще его. Пророк слабым сравнением выражает свое удовольствие, получаемое от исполнения заповедей Божиих. ...словеса Божии услаждают и сердце, и душу»¹⁹.

Хоральна синагога. Єлизаветград. ХІХст. Поштова листівка поч. ХХ ст.²²

В образах левів майстер відображає праведників, благочестивих старців, членів общини або взагалі мудрих людей, які переселилися від гріха до благочинності, завдяки покаяттю, що настає через повсякчасний молитовний подвиг, надто вночі, перед сходом Сонця. Тримаючись руками за передсвітанкову молитву та читання Псалтиря, в якому втілені молитви покаяття, хваління та благодаріння Господу, праведники твердою ногою йдуть по життю, виконуючи заповіді Всевишнього, що отримав їх Мойсей на горі Синай, і отримують нагороду – корону – життя «нескверное». Зображення корони на декоративному полі єлизаветградського щита підкреслює вищу владу або найбільшу значимість і важливість виконання заповідей. Велике значення має зображення орла з розкритими крилами, голова якого торкається ніг. Справжній розум, добрі помисли (голова) сприяють справам благочестивим (ноги), що дозволяє людині жити повною мірою святості, і не забувати, що Господь «долготерелив и многомилостив», «благ Господь всем любящим Его». У книжній єврейській традиції з образом орла пов'язано декілька символічних конотацій. Серед них більш поширеними є фраза з Мішни (Авот 5:20):

«Будь легок как орел», де виражений особливий характер людського служіння Всевишньому, і метафора з книги Дварим (Повторення Закону 32:11): «Как орел стережет гнездо свое, над птенцами своими парит...», де дії орла уподібнюють зі ставленням Всевишнього до свого народу²⁰. Увінчує декор щита напис на івриті, що відображає заповідь про Суботу, а його аркоподібна форма асоціюється з Небесною брамою: «Це брама Господня, – праведники в неї входять» (Книга Псалмів 118:20).

Таким чином, не заглиблюючись в аналіз багатоаспектної традиції зображень на декоративному просторі елизаветградського щита, слід зазначити, що єврейські народні майстри мали певний художній канон, в становленні якого значну роль відіграла змістовність образів, які мали символічне навантаження.

Досліджуваний Торашилд, на жаль, має деякі втрати, які є наслідком численних «мандрів» експонату впродовж 1920–1960-х років внаслідок вилучення цінностей із синагог (декрет від 23 лютого 1922 року), передачі до банківських сховищ Києва, а потім Москви, евакуації, і нарешті повернення до Києва в Київський історичний музей (зараз Національний музей історії України), звідки на початку 60-х років був переданий, як і багато інших пам'яток єврейського церемоніального мистецтва, до Музею історичних коштовностей України. Сьогодні щит до сувою Тори, який належав громаді «тих, хто зберігає ранок у Єлизаветграді» зберігається у фондах Музею історичних коштовностей України. Це дослідження є першим ґрунтовним вивченням цього неординарного експонату, зрештою єврейського сакрального мистецтва. Цей Торашилд увійшов до унікального каталогу-диску «Шедеври єврейського церемоніального мистецтва. Щити Тори з колекції МІКУ».

Література:

¹ Энциклопедический словарь. Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефронъ. – Т. XI-А. С.-Петербургъ. 1893. – С. 614–616.

² Петро Кизименко. Євреї в Єлизаветграді (кінець XVIII – початок XX століть) // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ 8–9 грудня 1994. Київ. 1995. – Асоціація юдаїки України. – С. 81–83.

³ Територія Російської імперії, до якої належали 15 західних та південно-західних губерній і за межами якої вільне проживання євреїв було заборонено. Смугу осілості було встановлено наприкінці XVIII століття і, фактично, відмінено у роки Першої світової війни.

⁴ Феликс Кандель. Очерки времен и событий. Из истории российских еврей-

ев. Часть вторая: 1772–1882 годы. Научный редактор Марк Кипнис. – Ассоциация «Тарбут». Иерусалим. 1990. – С. 27.

⁵ Див.: Шедеври єврейського искусства. Серебро. – Москва. Имидж. 1992. – С. 48. № 47. Золота скарбниця України. – К., 1999. – С. 169. Музей історичних коштовностей України. – К., 2004. – С. 144.

⁶ Напис на Торашилді ДМ-2132: «Ця циц належить громаді, яка знаходиться в Єлизаветграді. Рік (5) 592 – 1832».

⁷ Напис на Торашилді ДМ-2128: «Ця циц подарована Юдлом, сином Клойноліса, на добру пам'ять про померлу 3-го дня місяця іяр 1873 року його дружину Таба, доньку рабі Еліезера, синагозі, яка тут, в Єлизаветграді».

⁸ Євгенія Спаська. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського // Наука і культура. – К., 1990. – С. 272–286.

⁹ М.М. Постникова-Лосева, Н.Г. Платонова, Б.Л. Ульянова. Золотое и серебряное дело XV–XX вв. – М.: Наука, 1983. – С. 23.

¹⁰ Псалтирь писався впродовж восьми століть – від Мойсея (XV ст. до н.е.) до Ездри-Неемії (IV ст. до н.е.).

¹¹ Священные Писания на русском языке и иврите. The society for distributing hebrew scriptures. Printed in England by Clays Ltd, St Ives plk. – 2003. – P. 1319–1320.

¹² Псалтирь в Святоотеческом изъяснении. Свято-Успенская Почаевская Лавра. – 2005. – С. 495.

¹³ Як відомо, у великих православних монастирях читають Псалтир упродовж 24 годин, так звана «Неусыпающая Псалтирь», окрім Світлої седмиці.

¹⁴ Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Видання місійного товариства «Нове життя Україна, Кемпус Крусейд фор Крайст». – Київ. Україна. 1992. – С. 96.

¹⁵ Там же. – С. 97.

¹⁶ Яхін – нехай поставить міцно, Боаз – в ньому сила.

¹⁷ Біблія або Книги Святого Письма... – С. 95.

¹⁸ Священные Писания на русском и иврите... – С. 1315–1316.

¹⁹ Псалтирь в святоотеческом изъяснении. – Свято-Успенская Почаевская Лавра. 2005. – С. 483–485.

²⁰ Bialer L.Y. Symbols in Jewish Art and Tradition // Ariel. Vol. 20–21 (1967). – P. 5–16.

²¹ Романовская Т. Совершенно секретно (История коллекции Иудаики Музея исторических драгоценностей Украины) // ЕГУПЕЦЪ. – 2001 – 8. – С. 398–406.